

ભાષા સાથે ગોઠડી : ૧

દેવેન્દ્ર પી. ગોસ્વામી

આર. આર. લાલન કૉલેજ,

ભજ-કચ્છ

૧. ભાષાનું મહત્ત્વ

આપણી આસપાસના વાતાવરણમાં આપણે જો કોઈની સૌથી વધુ અવગણના કરીએ છીએ, તો એ છે ભાષા. જેના વગર ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આપણા બધા વ્યવહાર થંભી જાય એવી ભાષાની આપણે જરા જેટલીય પૃચ્છા કરતા નથી. અને છતાં એ વાતનીય અવગણના કરી શકાય તેમ નથી કે મનુષ્યમાત્ર માટે ભાષાનું મહત્ત્વ હવા-પાણી કરતાં જરાય કમ નથી. કલ્પના કરી જુઓ કે વર્ષે દહાડે એકાદવાર વીજળીની બચત માટે જાગૃતિ લાવવા એકાદ કલાક માટે જેમ ઈલેક્ટ્રિસિટી બંધ રાખીએ છીએ, તેમ વરસમાં માત્ર એક જ વાર અને તેય માત્ર એક જ કલાક વિશ્વભરમાં સૌએ મૌન પાળવાનું, મતલબ કે કોઈએ બોલવાનું નહીં, મતલબ કે 'તેરી' કે 'મેરી' નહીં 'સબકી' ચૂપ! નો વે! નોટ પોસિબલ, ટોટલી! જ્યાં કોઈને એક મિનિટેય બોલ્યા વગર ચાલતું નથી, ત્યાં એક કલાક નહીં બોલવાનું, અને તેય કોઈએ પણ! શક્ય જ નથી! વાંચવા માત્રથી જ કેટલાય ને મૂંઝારો થઈ જાય તેવી વાત છે! (અને બધા પતિદેવો ખુશ થઈ જાયતેવી પણ!) આ જ તો કમાલ છે ભાષાની! એક વખત ઊંડા ઊતરો તો રસ પડે તેવો છે ભાષાનો વિષય. આદિમકાળથી લઈને આજદિન સુધી ભાષાએ કેવા કેવા વાઘા ધારણ કયા છે, અને તેને લીધે માનવજાત ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી શકી છે, એ વાત કેટલી રસપ્રદ છે! ભાષાના વિજ્ઞાન કે ઈતિહાસ કે શાસ્ત્રીયતાની પળોજણમાં પડયા વગરેય તેનો ચામ ચાખી શકાય તેમ છે. આપણી આસપાસ આપણાથી અલગ ભાષા કે બોલી બોલનારા સામે મોં મચકોડવા કરતાં એની સાથે એની ભાષામાં વાત કરવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. એની ભાષામાં રસ લઈ જુઓ. એ ભાષાના શબ્દો, એની અર્થચ્છાયાઓ, એના બોલનારનો લહેકો, એના હાવભાવ અરે, મોજ પડી જશે. અને પરસ્પરના આ ભાષા-સંવાદમાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક બંધનો હળવાં થશે એ તો વળી લટકામાં! ઝાઝી વાતે ગાડાં ભરાય! ઝાઝી લપ્પનછપ્પનમાં પડયા વિના ભાષાની ભૂમિમાં ભોમિયા વિના રખડવાનો લ્હાવો લઈએ.

મનુષ્યમાત્ર માટે ભાષાનું મહત્ત્વ ગઈ સદીમાં થઈ ગયેલા અમેરિકન ભાષાવિદ્ રોબર્ટ હોલે કહેલું કે 'માનવજાતિએ ભાષાનો ઉપયોગ કરવો શરૂ કર્યો, ત્યારથી જ તે 'માનવ' બનવા માંડી, તે પહેલાં નહીં!' કેટલી સાચી વાત! ભાષા ન હોય તો? આજના વિકસિત માનવસમાજ અને સંસ્કૃતિમાં ભાષાનો જે 'કી રોલ' છે, એ જોતાં આવો સવાલ જ ડરામણો લાગે. અને વાત પણ સાચી છે. ભાષા ન હોય તો આપણે બધો જ વ્યવહાર ઠપ્પ થઈ ય. અરે, માણસને પ્રાણીઓથી જુદો પાડીને 'માણસ' કોણ બનાવે છે? ભાષા જ તો વળી! 'ભાષા' એ કુદરતી ચીજ નથી, કૃત્રિમ છે. તે જન્મની સાથે કુદરતી રીત મળતી નથી. માણસ જેમ ખાય-પીએ કે ચાલ-બેસે- ભાષા એ આટલી સાહજિક ક્રિયા નથી. તે માણસને સમાજમાંથી મળે છે. માણસે તે શીખવી પડે છે. જો કે, આ 'માણસ' પણ કંઈ ઓછી 'ચીજ' નથી. મોં, દાંત, જીભ, નાક જેવી જુદાં જુદાં કાર્યો માટે સર્જાયેલી વિવિધ ઈન્દ્રિયોને તેણે ભાષા બોલવા માટે ખપમાં લીધી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો માણસે તેમની પાસેથી વધારાનું કામ કઢાવ્યું છે. મળ વાત તરફ પાછા જઈએ તો સૌથી પહેલો પ્રશ્ન એ કે માણસને ભાષાનો ખપ શું અને કેટલો? ધારી લ્યો કે ભાષા વિના તમારે કોઈ સાથે સંવાદ સાધવો હોય તો કેવી રીતે કરશો? તાળી પાડીને? સીટી વગાડી ને?

કોઈ વસ્તુ હાથમાં પકડીને તેના ઈશારા દ્વારા? મો વાંકુંચૂંકું કરીને? ચાળા પાડીને? ચિત્ર દોરીને? વળી, આ રીતે જે કામગીરી થશે તે કેવી હશે? સામી વ્યક્તિને તમે તમારી વાત કેટલા અંશે સમજાવી શકશો? આની સામે ભાષા દ્વારા એ જ વાત કેટલી સરળતાથી થઈ શકશે! એટલે જ ભાષા એ સંદેશાવ્યવહારનું સૌથી સબળ માધ્યમ છે. માત્ર કામ પૂરતી જ નહીં, લાગણી અને વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે પણ ભાષાથી ઉત્તમ બીજું કોઈ સાધન નથી. ૧૮મી સદીના પ્રખ્યાત બ્રિટિશ લેખક અને ઈ.સ. ૧૭૫૫માં ‘અ ડિક્શનરી ઓફ ઈંગ્લિશ લેંગ્વેજ’ પ્રકાશિત કરીને ભાષાક્ષેત્રે અમૂલ્ય પ્રદાન કરનાર ડૉ. સેમ્યુઅલ જોન્સને એટલે જ કહેલું કે ‘લેંગ્વેજ ઈઝ અ ડ્રેસ ઓવ થોટ્સ.’ ભાષા છે તો જ વિચાર છે. વિચારી જુઓ કે જો ભાષા ન હોય તો તમે શું ‘વિચારો’! અને એટલે જ કબૂલવું પડે કે માણસના બૌદ્ધિક વિકાસ પાછળ પણ ખરી કહાની તો ભાષાની જ છે.

હજારો વર્ષના માનવ ઇતિહાસમાં વિશ્વની વિવિધ પ્રજાઓએ મહેનતના બળે જગત વિશેનું જે જ્ઞાન મેળવ્યું છે એ આપણા સુધી પહોંચી શક્યું છે એના મૂળમાં પણ ભાષા જ છે. આમ, ભાષા જ્ઞાન સંપાદનનું સાધન પણ છે. વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય, અખબારો, ટી.વી. ચેનલો - આ બધું જ ભાષા વિના શૂન્ય સમાન છે. ટંકમાં કહેવું હોય તો એટલું જ કહી શકાય કે ભાષા એ માનવજીવનના દરેક તબક્કે અત્યંત ઉપયોગી એવું સબળ અને અનિવાર્ય માધ્યમ છે. જેના વિના આજના યુગની કોઈપણ સિદ્ધિ સંભવ નથી.

૨. ભાષા અને લિપિ : ઉત્પત્તિ અને સંશોધન

ભાષાની ઉત્પત્તિના સમયે બંગે ભાષાવિદ્યોમાં અનેક મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ એક-બે લાખથી માંડીને પાંચ લાખ વર્ષ પૂર્વે થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે. યાદ રહે કે આપણે ભાષાની વાત કરી રહ્યા છીએ, નહીં કે લિપિની. ભાષા અમર્ત છે, જ્યારે લિપિ એ ભાષાને આકાર આપતી વ્યવસ્થા માત્ર છે, દૃશ્ય ચિહ્નો વડે ભાષાને નોંધી આપતી યંત્રણામાત્ર છે. વર્તમાન સંશોધનો મુજબલિપિની શોધ થયે પાંચેક હજાર વર્ષ થયાં છે. એવું પણ બની શકે કે હવે પછીના સંશોધકોને એથી જૂનાં ભાષાનાં લેખિત પ્રમાણો હાથ લાગે. અને આવું થશે તો આપણા માટે તે સાનંદાશ્ચર્યની વાત બની રહેશે. ડાર્વિન આપેલા ઉત્ક્રાંતિવાદથી આપણે સુપેરે પરિચિત છીએ. વાનરમાંથી ‘હોમો સેપિઅન્સ’ તરીકે ઓળખાતા અર્વાચીન માનવ સુધીની આખી વિકાસયાત્રાથી ડાર્વિને આપણને પરિચિત કરાવ્યા છે. પરંતુ માનવસભ્યતાના વિકાસના કયા તબક્કે મનુષ્યએ વિવિધ ઈન્દ્રિયોને કેવી રીતે કેળવી અને ભાષા બોલવામાં ક્યારે અને કેવી રીતે તેનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, એ વાતનું સરપેન્સ હજુ સુધી ખૂલવા પામ્યું નથી. અને ખૂલવા પામશે કે કેમ તે પણ એક પેચીદો પ્રશ્ન છે. લાખો વર્ષ પહેલાંના માનવમનનો અને તેના બૌદ્ધિક સ્તરનો ક્યાસ કાઢવો કઈ રીતે? તેમ છતાં વર્ષો સુધી ભાષા તેમજ માનવાશાસ્ત્રના અઠંગ અભ્યાસુઓ દ્વારા ભાષાની ઉત્પત્તિને લઈને વિવિધ સંશોધનો થયા કયા છે. જોકે, પૂરતા આધાર પૂરાવાઓ વિના માત્ર અનુમાનો અને તકના આધારે આ સંશોધનો થતાં હોવાથી ગઈ સદીના સાતમા દાયકામાં ભાષાશાસ્ત્રીઓની આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં ભાષાની ઉત્પત્તિને લગતા પેપરો રજૂ ન કરવા એ પ્રકારનો ઠરાવથયો હોવાના લેખિત પૂરાવા છે. જો કે, એ પછીનાં વર્ષોમાં આવાં સંશોધનાત્મક પેપરો રજૂ કરવાની છૂટ ફરીથી મળેલી એ જુદી વાત છે.

લિપિની વાત પર પાછા ફરીએ તો અત્યાર સુધી થયેલા સંશોધનો મુજબ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૩૦૦ માં મેસોપોટેમિયા સભ્યતાના ઉરુક શહેરમાં લિપિની શોધ થઈ હતી. જાણકારોના મતે ઉરુક એ મેસોપોટેમિઅન સંસ્કૃતિનું પ્રથમ શહેર હતું. અહીં જ આ સભ્યતાના પ્રથમ રાજાનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો. માટીનાં વાસણોથી લઈને કાપડ સુધીની જીવન જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું

જથ્થાબંધ ઉત્પાદન રાજ્યનાં કારખાનાંઓમાં થતું હતું. આવા સંજોગોમાં વેપાર ધંધાના આર્થિક હિસાબ-કિતાબ માટે એ સમયે કરવામાં આવેલી એ પ્રાથમિક કક્ષાની નોંધો ધીમે-ધીમે માનવજાતને લિપિની શોધ તરફ દોરી ગઈ. આજે તો વિશ્વભરમાં ભાષા ઉપર રિસર્ચ કરતાં આધુનિક ટેકનોલોજીથી સજ્જ અનેક ઓર્ગનાઈઝેશન્સ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ‘કેમ્બ્રિજ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ લેંગ્વેજ રિસર્ચ જેવી અનેક સંસ્થાઓ ભાષા-સંશોધન ક્ષેત્રે કાર્યરત છે. તો ભારતમાં કણાટકના મૈસૂર ખાતે ‘સેન્ટ્રલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઈન્ડિયન લેંગ્વેજીસ’ જેવી સંસ્થાઓ આ ક્ષેત્રે મહત્વનું પ્રદાન કરી રહી છે. ગુજરાતનીવાત કરીએ તો વડોદરાથી આગળ રાજસ્થાન સરહદની નજીક તેજગઢ નામના નાનકડા ગામે ‘ભાષા સંશોધન અને પ્રકાશન કેન્દ્ર’ નામની સંસ્થા પણ આ જ દિશામાં કાર્યરત છે. લુણાવાડા કાલેજના અંગ્રેજીના પ્રોફેસર ડૉ.કાનજી પટેલ આ સંસ્થાના માનદ નિયામક છે.

૩. ભાષાનાં લિખિત સ્વરૂપનાં પ્રાચીન પ્રમાણો

ઈ.સ. પૂર્વે ૩૩૦૦ પહેલાં સુધી માનવજાતે માત્ર જીભ વડે જ સંદેશાવ્યહારનું કામ ચલાવ્યું હતું. પરંતુ માત્ર બોલાયેલા શબ્દો તો બોલાયાની બીજી ક્ષણે જ હવામાં વિલીન થઈ જાય, વીરમી જાય. એનો સંગ્રહ તો કેવી રીતે થઈ શકે? સમય જતાં માનવજાતે એનો પણ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. પોતાના અનુભવો તેણે ગુફાની દિવાલો પર ચિત્રો સ્વરૂપે દોયા. પણ આડાઅવળાં અને કઠંગાં ચિત્રામણો નો આ ઉપાય ખરેખર તો અપૂરતો હતો. ચિત્રો દ્વારા બે મનુષ્યો વચ્ચે પ્રત્યાયન સધાય એ તો કેટલું પ્રાથમિક તબક્કાનું હોય! છેવટે એનાથીય આગળ વધીને માણસે જે ઉપાય શોધી કાઢ્યો તે કંઈક આ પ્રકારનો હતો. આગળ વાત કરી એ મેસોપોટેમિયાના ઉરુક શહેરમાં મળી આવેલા લિપિના આરંભકાલીન પુરાવાઓ ઉપરાંત વિની સૌથી પ્રાચીન સભ્યતાઓમાં અગગણ્ય એવી આ મેસોપોટેમિયાનો જ એક હિસ્સો એવી સુમેરિયન સંસ્કૃતિ (આજનું ઈરાક)માં ઈ.સ. પૂર્વે ૩૩૦૦ એટલે કે આજથી લગભગ પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે ઈટો પર કીલની મદદથી લિપિ કોતરાયાના આજદિન સુધીના સૌથી પ્રાચીન પુરાવાઓ મળી આવ્યા છે. મેસોપોટેમિયાની આ સુમેરિયન લિપિને કિલાક્ષર’ લિપિ પણ કહે છે. આ ઉપરાંત વિશ્વની અન્ય પ્રાચીન લિપિઓમાં મિસ્રની ‘હાઈરોગ્લાફિક’, ઈટાલીની ‘એટુસ્કન’, એશિયાની ‘હિત્તી’ લિપિ, પશ્ચિમની ‘મય’ લિપિ અને ગ્રીસની ‘ગ્રીસ’ તેમજ ચીન અને જાપાનની પ્રાચીન લિપિઓ પણ જાણીતી છે. તો ભારતની પ્રાચીન લિપિઓમાં ‘હડપ્પીય’, ‘બ્રાહ્મી’ અને ‘ખરોષ્ટી’ લિપિ અગ્રગણ્ય છે. જો કે, અત્યારે આ ત્રણમાંથી એક માત્ર ‘બ્રાહ્મી’ લિપિના પ્રમાણો જ ઉપલબ્ધ છે. યાદ રહે કે અશોકના પ્રસિદ્ધ શિલાલેખો ‘બ્રાહ્મી’ લિપિ અને પ્રાકૃત ભાષામાં છે.

૪. ભાષાની સંખ્યા : ભારત અને દુનિયામાં

વિશ્વમાં ભાષાઓ ઈતિહાસ અત્યંત રોચક રહો છે. ભાષાવિદોના મતે ઈ.સ.પૂર્વે ૮૦૦૦ ની આસપાસ એટલે કે આજથી લગભગ દસ હજાર વર્ષ પૂર્વે જ્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં માનવવસ્તી માંડ દસ લાખ જેટલી હતી, ત્યારે લગભગ વીસ હજાર જેટલી ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. બીજી રીતે કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે દર પચાસ લોકોએ ભાષા બદલાઈ જતી હતી. આજે દુનિયાની વસ્તી છે ૬ અબજથીય વધુની, એટલે કે ૬ હજાર ગણી કે તેથીય વધુ અને ભાષાઓ બોલાય છે માંડ સાતેક હજાર. વિશ્વની સાતેક હજાર ભાષાઓમાંથી ત્રીજા ભાગની તો એકલા આફ્રિકા ખંડમાં જ છે.

ભારતની વાત કરીએ તો સૌથી વધુ બોલાતી ભાષાઓમાં ચાઈનીઝ, અંગ્રેજી અને સ્પેનિશ પછી હિન્દી ચોથા સ્થાને આવે છે. સામાન્ય રીતે ચલણી નોટો પર છપાયેલી વિવિધ ભાષાઓ સિવાયની ભાષાઓ પ્રત્યે ભાગ્યે જ આપણું ધ્યાન જાય છે.

‘એન્થ્રોપોલોજિકલ સર્વે ઓવ્ ઈન્ડિયા’ના રિપોર્ટ મુજબ બહોળો બોલનારો વર્ગ ધરાવતી હોય તેવી ૩૨૫ ભાષાઓ આપણે ત્યાં અસ્તિત્વમાં છે, જ્યારે બોલનારો વર્ગ સિમીત છે તેવી લગભગ ૭૮૦ ભાષાઓ છે. ૨૦૦૫માં આપણા એ સમયનાં સાંસ્કૃતિક મંત્રી જયપાલ રેડીએ રાજ્યસભામાં માહિતી આપતાં, ભારતમાં ૩૩૭૨ જેટલી ભાષાઓ હોવાનું જણાવ્યું હતું. આ ૩૩૭૨ માંથી ૨૧૬ જેટલી ભાષાઓ દસહજાર કે તેથી વધુના જૂથની વ્યક્તિઓ દ્વારા બોલાય છે. ૧૯૯૧ની ભારતીય વસ્તી ગણતરી મુજબ કુલ ૧૫૭૬ ભાષા કે બોલીઓ માન્યતા પ્રાપ્ત છે, જ્યારે ૧૭૯૬ ભાષા કે બોલીઓ બિનમાન્યતા પ્રાપ્ત છે. તેજગઢ સ્થિત ‘ભાષા સંશોધન અને પ્રકાશ કેન્દ્ર’ના માનદ નિયામક ડૉ.કાનજી પટેલ મુજબ સીમિત એવી ૭૮૦ માંથી એકલા ગુજરાતમાં જ ૫૪ ભાષાઓ નોંધાયેલી થયેલી છે. અરે, અમુક ભાષાઓ તો એવી છે જે માત્ર બે-ચારસો ભાષકોની વચ્ચે જ સીમિત હોય અને છતાં તેનાં આગવાં સુંદર ગીતો, લોકકથાઓ આદિ હોય. ભારત બહાર એક ડોકીયું કરીએ તો, પાપુઆ ન્યૂ ગિનિ નામના માત્ર ૬૩ લાખની વસ્તી ધરાવતા (અમદાવાદ કરતાંય ઓછી) ટ્યૂકડા દેશમાં કુલ ૮૩૦ ભાષાઓ બોલાય છે. કેમ કે, જંગલોમાં જુદી-જુદી ખીણોમાં વસતા અને ત્યાંથી બહારની દુનિયા સાથે સંપર્ક ન રાખનાર આદિવાસી કબીલાઓની પોતપોતાની સ્વતંત્ર ભાષા કાળક્રમે વિકસી છે.

૫. મૂળાક્ષરોની મજેદાર વાતો

રિચાર્ડ પ્રાઈસ નામના પ્રખ્યાત નવલકથાકારે એકવાર મજાકમાં કહેલું કે, ‘લેખકો વર્ણમાળાના ૨૬ અક્ષરોના ઉલટફેરમાં વર્ષો ખર્ચી નાખે છે. રોજરોજ મગજ ખરાબ કરવા માટે આટલું કાફી છે.’ ભાષાનો ઇતિહાસ જેમ મજેદાર છે તેમ આલ્ફાબેટ્સ કે મૂળાક્ષરોની વાતો પણ કંઈ કમ રોમાંચક નથી. આલ્ફાબેટ્સનો ઇતિહાસ ઈ.સ. પૂર્વેની ૨૭ મી સદીના પ્રાચીન ઈજિપ્તથી શરૂ થાય છે. આપણી ગુજરાતી વર્ણમાળામાં ૧૧ સ્વર અને ૩૪ વ્યંજન મળીને કુલ ૪૫ વર્ણ છે, તેમ હવાઈ ટાપુ પર બોલાતી પિગિન કે ક્લિઓલ ભાષામાં પાંચ સ્વર અને આઠ વ્યંજન મળીને માત્ર ૧૩ મૂળાક્ષરો છે. એવું જ કંઈ પાપુઆ ન્યૂ ગિનિ દેશના બુગનવિલ ટાપુ પર બોલાતી ભાષાનું છે. અહીંની ભાષામાં પાંચ સ્વર અને નવ વ્યંજન મળીને માત્ર ચૌદ મૂળાક્ષરો છે. હવે મૂળ અક્ષરો જ આટલા હોય તો તેમાંથી શબ્દો કેટલાં બને ? અને શબ્દો જ મયાદિત હોય તો વાક્યો કેટલાં બને? સીધી રીતે કહેવું હોય તો બુગનવિલ ટાપુના લોકો મયાદિત શબ્દોમાં તેમનો વહેવાર ચલાવે છે. એવી જ રીતે કમ્બોડિયાની ખ્મેર ભાષામાં કુલ ૭૪ મૂળાક્ષરો છે. એટલે કે પ્રાથમિક શાળામાં ભણવા જતા બાળકોની ખો નીકળી જાય છે, બધા મૂળાક્ષરો યાદ રાખતાં રાખતાં ! કોઈ એક ભાષાના બધા જ મૂળાક્ષરો એક જ વાક્યમાં આવી જાય તેવી વાક્ય રચનાને ‘પેનગ્રામ’ કહે છે. અંગ્રેજીમાં પેનગ્રામનું પ્રખ્યાત ઉદાહરણ છે : ‘The quick brown fox jumps over the lazy dog’. ગુજરાતીમાં આવું ‘પેનગ્રામ’ શોધવાનું હજી બાકી છે.

‘પેનગ્રામ’ જેવું જ મજેદાર બીજું એક ‘ગ્રામ’ પણ છે - લિપોગ્રામ! એવું લખાણ કે જેમાંથી ઈરાદાપૂર્વક કોઈ મૂળાક્ષરને બાદ રાખવામાં આવ્યો હોય, આવા લખાણને ‘લિપોગ્રામ’ કહે છે. ‘લિપોગ્રામ’નાં બે બહુ જાણીતાં ઉદાહરણો છે. અર્નેસ્ટ વિન્સેન્ટ રાઈટ નામના અમેરિકન લેખકે ૧૯૩૯ માં ‘ગોડ્સબાયસ ચેમ્પિઅન આવ્ યુથ’ નામની ૫૦,૦૦૦ શબ્દોવાળી નવલકથા લખેલી. આ આખી નવલકથામાં ‘ઈ’ મૂળાક્ષર એક પણ વાર નથી આવતો. અહીં મજેદાર વાત એ છે કે ‘ઈ’ એ અંગ્રેજી ભાષાનો સાથી વધારે વપરાતો મૂળાક્ષર છે. આવું જ રસપ્રદ ઉદાહરણ હજુ હમણાંનું જ છે. ૨૦૦૨માં એન્ડી વેસ્ટ નામના લેખકે ‘લોસ્ટ એન્ડ ફાઉન્ડ’ નામની નવલકથા પણ ‘ઈ’ મૂળાક્ષર વગર જ લખેલી. અંગ્રેજી આલ્ફાબેટના સૌથી છેલ્લા અક્ષરનું ઉચ્ચારણ આપણે ‘ઝેડ’ કરીએ છીએ. અંગ્રજો અને બીજા બધા દેશોના લોકો પણ ‘ઝેડ’ જ કહે છે. એક અમેરિકન લોકો જ ‘ઝેડ’ ને ‘ઝી’ બોલે છે.